

Rădăcinile iudeo-creștine ca izvor și orizont al identității europene*

Wilhelm Dancă

Membru corespondent al Academiei Române

Mircea Eliade, într-o notă din 3 februarie 1965, din *Jurnal*, spune că este „european și creștin”, dar se rușinează de această identitate atunci când citește istoria cuceririi Mexicului¹. Contextul în care a făcut această afirmație e legat de distrugerea culturii și civilizației aztece de către spanioli, și ei „europeni și creștini”. Ca și atunci, și astăzi, dacă Mircea Eliade ar citi despre conflictele actuale din Europa orientală, cu siguranță s-ar rușina. La fel, dacă ar vedea ce se întâmplă în zilele noastre cu unele dintre Biserici și mănăstirile din Europa occidentală, care sunt transformate în muzee, hoteluri sau restaurante, ar fi cuprins de o tristețe incurabilă, chiar dacă a întrevăzut criza civilizației creștine din Europa de Vest, așa cum scrie într-o însemnare din 27 iulie 1964: „În cincizeci-șaizeci de ani, lumea nu va mai arăta aceeași – și nici cultura, nici sensul existenței, nici valorile morale. Evident, pentru că cred în *om* – nu în *rase* sau *culturi* – nu deznădăjduiesc. Va naște o altă lume, care ar putea fi tot atât de creatoare și interesantă cu aceea care a început să-și arate chipul în Grecia secolului al VII-lea î.Chr. Dar nu e mai puțin adevărat că lumea noastră va dispărea, și poate într-un fel încă și mai tragic decât au dispărut lumile Orientului apropiat și a Greciei. Îmi închipui, bunăoară, Europa locuită de populații asiatice sau africane; oameni inteligenți și cultivați, plimbându-se prin orașe vechi și ruine fără să le privească, fără să le înțeleagă”².

Pornind de la aceste perspective sumbre despre viitorul Europei creștine, pe care le consider semnale de alarmă, voi încerca să descriu în continuare coordonatele identității creștine europene, pornind de la un studiu de caz, și anume

integrarea României în Uniunea Europeană. Voi trece în revistă și câteva inițiative concrete care urmăresc păstrarea sau aprofundarea elementelor structurale ale identității europene creștine în context românesc.

Putem vorbi despre un european creștin conform unor criterii pe care le voi scoate în evidență din discursurile rostite de Papa Ioan Paul al II-lea în timpul vizitei sale istorice în România. Anul acesta s-au împlinit 25 de ani de când Ioan Paul al II-lea a sărutat pământul României, aniversare pe care mi-am propus să o onorez. După prezentarea pe scurt a fiecărui criteriu voi arăta cum acesta a fost asumat de societatea românească.

Am identificat patru criterii, elemente structurale care țin de profilul unui popor: religia, istoria, geografia și politica. Criteriile nu sunt enunțate în mod sistematic, pentru că religia, în cazul de față creștinismul, nu există nici în România, nici în Europa ca fenomen în sine, ci mereu în forme concrete. Religia e amestecată cu istoria, cultura, tradiția, politica și, într-un anumit fel, cu geografia României. Prin urmare, dacă cineva vrea să înțeleagă sufletul unei națiuni, trebuie să pornească de la religie.

Înainte de a trece în revistă criteriile de mai sus, spun că cele mai multe ocurențe în discursurile oficiale rostite în timpul vizitei sunt despre elementul religios (de 37 de ori), apoi despre cel geografic (de 9 ori) și, în fine, despre cel politic (de 5 ori) și cel istoric (de 5 ori). Natura vizitei lui Ioan Paul al II-lea în România a făcut în așa fel ca trimitere la factorul religios să fie mai numeroase, dar asta nu înseamnă că celelalte criterii sunt lipsite de importanță. Pentru a vă convinge că așa stau lucrurile, voi începe să vorbesc despre criteriul istoric.

*Alocuțiune rostită la Seminarul internațional „Penser l’Europe” (ediția a XXI-a) (3-4 octombrie 2024, Aula Academiei Române)

1. Criteriul istoric

În primul discurs pe care l-a rostit la sosirea sa în România, Ioan Paul al II-lea a subliniat că România face parte din Uniunea Europeană prin „istorie și cultură”³. A reiterat această idee după ce s-a întors în Vatican, afirmând că „istoria și poziția geografică a României fac parte integrantă din noua Europă”⁴. De aceea, „Biserica înțelege să slujească acest proces al dezvoltării și al integrării democratice cu spirit de efectivă colaborare”⁵. Și, într-adevăr, începând din 1999 până în 2007, Biserica Romei a sprijinit în multe feluri integrarea României în Uniunea Europeană, mai ales pe cale diplomatică și culturală. De exemplu, în 6 iunie 2001, Ioan Paul al II-lea a acceptat să devină membru de onoare al Academiei Române, deși protocolul pontifical nu permite asemenea titluri. A acceptat, printre altele, și pentru a atrage atenția Europei asupra României.

Papa era convins că România face parte din Europa, fiindcă, din punct de vedere istoric, formarea națiunii române a coincis cu formarea și evanghelizarea primelor comunități creștine⁶. A subliniat lucrul acesta și la Audiența generală din Vatican, în 12 mai 1999. Vorbind despre vizita sa în România, spunea: „Am dorit să aduc un omagiu poporului român și rădăcinilor sale creștine coborând, conform tradiției, din lucrarea evanghelizatoare a Apostolului Andrei”⁷.

Alături de sfântul Andrei, fratele sfântului Petru, amintesc alți slujitori remarcabili care au continuat vestirea Evangheliei în primele veacuri creștine pe teritoriul actual al României: martirul Sava Gotul (334-372), episcopul Niceta de Remesiana (335-414), Laurențiu de Novae, episcop al Daciei (401-417). Lor li se alătură patru martiri care au trăit în secolul al IV-lea: Zoticos, Attalos, Kamasis și Filippos, martiri ale căror morminte au fost descoperite prin anii 1970, la Niculițel, județul Tulcea. Alți doi sfinți care atestă vechimea creștinismului românesc, căci s-au născut în Scythia sau Dobrogea de astăzi, pe malul Mării Negre, sunt Ioan Casian (360-435) și Dionisie Exiguu (475-544). Ambii au slujit Biserica Romei, primul a murit la Marsilia (Franța), iar al doilea la Roma (Italia).

Evident, formarea creștină a poporului român nu a fost un drum liniar și fără obstacole. De multe ori istoria nu a fost prietenoasă cu românii,

dar, în ciuda amenințărilor, ei au reușit să apere credința creștină și să o asimileze într-o manieră originală. Ioan Paul al II-lea a remarcat că geniul creștinilor români constă în faptul că, în decursul istoriei, au unit într-unul singur felurite suflute ale creștinismului – cel latin, cel constantinopolitan și cel slav⁸. De aceea, românii, încă de la începuturile existenței lor ca popor, au o vocație spre sinteză, iar lucrul acesta se vede în viața, obiceiurile, limba și cultura lor⁹.

Așadar, Papa a venit în România, printre altele, ca să aducă un omagiu rădăcinilor creștine care hrănesc credința și cultura poporului român. Cum a fost receptat gestul lui Ioan Paul al II-lea? Bisericele creștine ortodoxe și catolice au un răspuns cu mai multe feluri de inițiative. S-au introdus la orele de religie din școlile de stat sau la orele de cateheză din biserici referințe istorice la originea apostolică a creștinismului românesc, dar și la contribuțiile în plan teologic și eclezial ale sfinților amintiți mai sus.

La nivel social, Biserica Ortodoxă Română a propus ca memoria liturgică a Sfântului Andrei să devină sărbătoare legală nelucrătoare. Lucrul acesta s-a întâmplat în 2011, când autoritățile civile au legiferat ziua de 30 noiembrie ca sărbătoare legală.

Apoi Biserica Romano-Catolică a inițiat un pelerinaj pentru tinerii liceeni din București, dar nu numai, la Niculițel (Tulcea), unde se află mormântul martirilor amintiți.

2. Criteriul religios

La întâlnirea cu membrii Sfântului Sinod, Papa spunea că patrimoniul cultural și artistic care s-a născut din credința creștină, rugăciunea și frumusețea liturghiei bizantine „constituie o contribuție deosebit de semnificativă la dialogul dintre Orient și Occident”¹⁰, dialog care are ca scop și promovarea unității Europei. Această finalitate a dialogului dintre Biserica Apuseană și Biserica Răsăriteană este asumată și de patriarhul Teoctist care constată, pe bună dreptate, că „popoarele Europei au primit, în marea lor majoritate, Evanghelia în această perioadă a Bisericii nedespărțite”¹¹. Având în zestrea lor culturală și religioasă experiența unității ecleziale, „Bisericele din România împreună cu creștinătatea europeană întregă, în

drumul lor comun spre unitate”, pot da acel supliment de suflet pe care Europa din zilele noastre îl caută cu ardoare¹².

Dar, „pentru a fi o unitate adevărată și durabilă, unitatea Europei trebuie să fie mai întâi de toate o unitate spirituală”, de aceea, patriarhul Teoctist a afirmat: „Noi dorim să prezentăm Europei tezaurele noastre spirituale ca temei al unității spre care tind popoarele europene”¹³. Același gând pentru unitatea națiunilor europene i-a fost transmis papei de patriarh la despărțire pe aeroportul Otopeni: „Cultura română, latină în esența ei, cu aporturi geto-dacice, slave, dar mai ales bizantine, la care se adaugă contribuții recente din lumea franceză și germană, ne este, de asemenea, suport în pelerinajul nostru actual împreună cu alte națiuni ale Europei spre unitatea ei”¹⁴.

Țin să adaug că importanța factorului religios în construcția unității Europei a fost subliniată și de președintele Emil Constantinescu, care îi spune Papei că București este „capitala unei țări care aparține Europei nu numai prin cultura sa dominantă, sau prin opțiunile sale de politică externă, ci și prin adâncimea rădăcinilor sale creștine.”¹⁵. Și mai mult, președintele îl asigură pe Papa Ioan Paul al II-lea că poporul român și-a asumat vocația de punte între Orient și Occident și îl roagă pe Papa să fie „mesagerul privilegiat” al românilor și să spună „Europei că, în jurul Carpaților și la Dunăre, trăiește un popor-creștin (...) care își adună puterile pentru a ieși la liman”¹⁶.

Cât de credincioasă este astăzi România putem afla dintr-un studiu din 2018, studiu din care reiese că România este cea mai religioasă țară dintre cele 34 de țări europene, cu un procent de 55% din populație care se declară „foarte religioasă”¹⁷. În anul 2015, în țara noastră existau 18.436 lăcașuri de cult. De atunci încoace, numărul lor a crescut în medie cu 90 de biserici în fiecare an. În anul 2021 s-a făcut un recensământ al populației din România și au fost înregistrați 19, 05 milioane de locuitori. 15% dintre cei recensați s-au declarat fără apartenență religioasă, adică 1,7 milioane de locuitori. Totuși, la nivel declarativ, între 80% și 90% din adulții interogați au spus că au credință în Dumnezeu.

Credința e înțeleasă diferit căci, în anul 2024, în România sunt recunoscute oficial 19 culte religioase, dintre care cei mai mulți sunt creștini. Ortodocșii sunt 85, 3%, catolicii 4,5%, protestanții și neoprotestanții, împreună, sunt 5,5%. Față de recensământul din 2011, se observă o scădere a procentelor în cazul ortodocșilor și catolicilor, dar și al protestanților. Toate cultele au înregistrat mai puțini credincioși, doar penticostalii au crescut ca număr, și anume cu 1,5%.

Criteriul identitar religios este susținut și de inițiative culturale, din care amintesc aici doar două, amândouă sprijinite cu multă determinare de academicianul Eugen Simion. Mai întâi, Ziua Culturii Naționale, stabilită prin lege în 2010, care se celebrează pe 15 ianuarie, ziua de naștere a poetului Mihai Eminescu. Apoi, Ziua Limbii Române, care a devenit zi festivă din 2013 și se celebrează pe 31 august. Cu ocazia acestor două zile se țin conferințe academice și, în România, dar și în Republica Moldova, au loc diferite manifestări artistice cu scopul de a redescoperi rădăcinile creștine/culturale camuflate în tradițiile populare, în literatură (în special în poezie), în cântecele și dansurile populare.

3. Criteriul geografic

Configurația geografică a poporului român a fost menționată de Emil Constantinescu în discursul de la Palatul Cotroceni, unde a spus că românii trăitori între Carpați, Dunăre și Pont fac parte din patrimoniul european, fiind un popor latin în veșmânt bizantin, după cum polonezii sunt un popor slav în haină latină. Acest mod de a aparține Europei și de a construi unitatea ei este ceva unic și sintetizator¹⁸.

După cum se știe, în decursul istoriei, teritoriile geografice ale unei națiuni se modifică, o realitate pe care Papa o cunoștea bine din propria experiență în Polonia. De aceea, adresându-se românilor transilvăneni, le spune că, deși trăiesc într-un „mozaic socio-religios complex”, dacă vor căuta arta de a trăi împreună, vor putea să depășească opozițiile și temerile¹⁹, căci geografia poate deveni factor de unitate. De exemplu, Dunărea care izvorăște din munții Pădurea Neagră, din Germania, și traversează mai multe țări, ajungând să mărginească granița de Sud a României, de fapt, într-un anumit fel, inspiră culturile locale

și unește astfel diferite popoare din Răsărit și din Apus. Pământul românesc fiind la confluența dintre Latinitate și Bizanț este o invitație la întâlnire și comuniune²⁰.

În fine, convins că pământul românesc este un „pământ udat de sângele martirilor”, un pământ plin de „comori de sfințenie, de fidelitate creștină”²¹, Papa afirmă că, potrivit unei tradiții populare, „România este numită Grădina Maicii Domnului”²².

Tot din perspectivă geografică, România este o țară înconjurată de români, după cum spunea Nicolae Iorga. Istoricul se referea la faptul că dincolo de granițele României interbelice existau zone sau provincii care au făcut parte cândva din Regatul României sau din voievodatele românești și astăzi sunt parte din Bulgaria, Serbia, Ungaria, Ucraina și Republica Moldova. Locuitorii respectivelor zone au rămas legați de România, evident, cu sufletul, cu tradițiile, cu obiceiurile lor, deși politic sunt administrați de guvernele țărilor vecine, căci religia, limba și cultura sunt factorii care transformă geografia fizică într-o geografie simbolică.

Se întâmplă cumva același lucru în zilele noastre când aproximativ 5 milioane de români trăiesc în diaspora. Majoritatea dintre ei sunt ortodocși. S-au integrat în comunitățile care i-au primit. Acum încearcă să se organizeze cât mai bine cultural și religios. Celebrează cu mult fast Ziua Națională, dar și alte evenimente civile sau religioase care au legătură cu România. Pentru a fi mai mult împreună în astfel de momente, Biserica Ortodoxă Română a înființat episcopii și mitropolii în Europa și în alte continente. De exemplu, în Italia, în 2008 s-a înființat Episcopia Ortodoxă Română a Italiei. În cadrul acestei episcopii sunt 280 de parohii și șase mănăstiri ortodoxe. Cu un an mai înainte, în 2007, a fost deschisă Episcopia Ortodoxă Română a Spaniei și Portugaliei, cu sediul la Madrid. În Italia sunt înregistrați 950.00 de români, în Spania 631,3 mii, iar în Portugalia 13,8 mii. Majoritatea dintre cei care trăiesc în Italia, în Spania și Portugalia sunt ortodocși, dar există și un număr important de catolici și (neo)protestanți.

Geografia simbolică este valabilă și în cazul românilor catolici consacrați. Preoții catolici, aici includ și preoții călugări, care vorbesc limba română și activează în alte țări sunt aproximativ

250. Pe lângă comunitățile de români de care se îngrijesc, dau o mână de ajutor și în parohiile din străinătate care îi găzduiesc. Datorită religiei, diaspora catolică se integrează mult mai ușor în țările din Europa de Vest.

În fine, având în vedere proporțiile impresionante ale diasporei românești, dar și aniversarea a 1700 de ani de la conciliul de la Niceea (Turcia, de astăzi) care va avea loc anul viitor, 2025, ar fi un adevărat miracol al dialogului interconfesional ca să se ajungă la un acord între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Catolică pentru a celebra împreună Paștele, cea mai mare sărbătoare creștină. Deja există unele inițiative din partea unui grup de europarlamentari români. Sperăm ca și ierarhii să sprijine dorința de unitate creștină, pentru că la nivelul comunităților de bază, credincioșii nu au nicio obiecție, în special cei care trăiesc în diaspora.

4. Criteriul politic

În discursul de la Palatul Cotroceni, Papa a vorbit mai mult despre aspectul politic al procesului de integrare, zicând: „România trăiește o perioadă de tranziție determinantă pentru viitor, pentru participarea ei mai intensă la construcția Europei”²³. Însă, a precizat că această participare se face prin restaurarea sistemului democratic, care necesită „timp, răbdare și constanță”²⁴. Sfântul Părinte i-a avertizat pe români că drumul „vieții democratice trece înainte de toate printr-o educație civică pentru toți cetățenii, astfel încât ei să participe activ și responsabil la viața publică”²⁵.

Sub aspect politic, și patriarhul Teoctist și președintele Constantinescu spuneau că România trece printr-un moment greu. De exemplu, patriarhul spune că „România se află în durerile nașterii” și se pregătește să intre „într-o nouă fază a istoriei sale”²⁶. Iar președintele spune că românii „se străduiesc și-și adună puterile pentru a ieși la liman”²⁷, dar vede venirea Papei în România ca „un semn al unor vremi noi”²⁸.

Mesajul final al Papei a fost îndreptat spre tineri, atrăgând atenția asupra educației: „Educația tinerii în spiritul țărilor îndrăznețe (...); să se deschidă Europei și lumii; (...) să nu evite angajarea politică, dar să se facă prezenți cu acel spirit de slujire, de care este deosebită nevoie”²⁹.

Pe scurt, românii au înțeles mai bine după vizita papei că rădăcinile lor sunt iudeo-creștine, în sensul că identitatea lor europeană și creștină are legături strânse cu revelația biblică, care a venit de la Ierusalim, și cu administrația civilă, pe care au adus-o soldații trimiși de împăratul Romei. De fapt, acest lucru a fost confirmat de cercetările istorice și arheologice recente. Astfel, în afară de sfântul Mina (+309), Gheorghe (+303) și Teodor (+306), care erau deja cunoscuți și venerați, au fost descoperite semne ale existenței altor soldați romani, care au vestit credința creștină în Dacia Felix și au murit ca martiri. De exemplu, sfinții Pasicrat și Valentin (+298), sfinții Iuliu Veteranul, Isihie, Nicandru, Marcion (+304), precum și sfinții Emilian și Dasie (+361 sau +363).

În fine, românii vizitați de Ioan Paul al II-lea au mai înțeles încă ceva, anume că cu cât își vor lua mai în serios rădăcinile, cu atât mai mult refacerea statului de drept va fi mai solidă.

După 25 de ani de la recomandările adresate de Papa Ioan Paul al II-lea politicienilor români, constatăm că s-au făcut progrese importante în ceea ce privește consolidarea statului de drept și a instituțiilor democratice. Lucrul acesta e confirmat de faptul că România s-a alăturat Alianței Nord-Atlantice în 29 martie 2004 și a devenit membru al Uniunii Europene la 1 ianuarie 2007. De atunci încoace a crescut nivelul de trai al românilor. De exemplu, în 2007, salariul minim brut pe economie era de 390 lei (78,31 euro), iar acum, în 2024, este de 3.700 lei (742,97 euro). Avem o creștere aproape de 10 ori, un lucru de necrezut la vremea respectivă, dar sperat de cei care au votat pentru aderarea României la Uniunea Europeană. Se verifică progrese în multe sectoare. De exemplu, în dezvoltarea infrastructurii, avem o creștere a numărului de kilometri de autostradă. Dacă în 1989, în România existau 113,5 km de autostradă, acum avem 1111 kilometri. Ritmul de creștere a fost și este sincopat din cauza divergențelor sau miopiei politice. Același lucru se poate spune despre educație și sănătate, care în România suferă de carențe mari, nu din cauza lipsei de fonduri, ci pentru că politicienii au alte priorități. Pentru exemplificare, toate partidele care au câștigat ale-

gerile în ultimele decenii au promis 6% din PIB pentru educație, însă, lucrul acesta nu s-a realizat niciodată. În aceste situații critice ar trebui să intervină societatea civilă. Din păcate, în ultimul deceniu, glasul ei nu se mai aude în spațiul public așa cum a fost în deceniile din jurul anului 2000. În anul 2018, potrivit *Registrului Național al Organizațiilor Neguvernamentale*, în România, existau 101 681 de organizații oficial înregistrate, printre care organizații sau asociații (81 786) și fundații (17 822). Având în vedere lipsa de reacție a societății civile din zilele noastre, se estimează că doar jumătate din ele sunt active. Printre cauzele care explică declinul societății civile, amintesc aici cadrul legal stufos, slaba capacitate organizațională, incertitudinea suportului financiar, goana după o anumită imaginea publică. E nevoie de un plus de suflet în politică, dar acesta nu poate veni de sus, ci din rădăcinile creștine și culturale și din dialogul dintre stat și societatea civilă. Glumind, aş putea zice, că Ioan Paul al II-lea ar trebui să revină în România și să pledeze cauza voluntariatului și a societății civile.

Concluzie

Putem vorbi în multe feluri despre identitatea europeană și creștină a poporului român. Am ales să vorbesc pornind de la discursurile rostite în timpul vizitei Papei Ioan Paul al II-lea în România, în 7–9 mai 1999, pentru că anul acesta am aniversat 25 de ani de la această vizită istorică. Am descoperit patru criterii care structurează identitatea europeană și creștină a românilor, anume criteriul religios/cultural, istoric, geografic și politic.

Am subliniat că vizita lui Ioan Paul al II-lea a fost, printre altele, un omagiu adus rădăcinilor creștine și europene ale poporului nostru. Societatea românească în ansamblu a reacționat pozitiv la invitația Papei de a cultiva rădăcinile religioase și culturale. Astfel, a fost introdusă sărbătoarea Sfântului Andrei ca sărbătoare legală nelucrătoare, a fost înființat un pelerinaj arhiepiscopial la martirii din Dobrogea, au fost legalizate Ziua Culturii Naționale și Ziua Limbii Române ca sărbători festive, au fost deschise mai multe parohii, episcopii și mitropolii pentru românii ortodocși și catolici din diaspora și, nu în ultimul rând, România s-a alăturat Alianței

Nord-Atlantice și a devenit membru al Uniunii Europene.

Integrarea României în Uniunea Europeană arată că procesul extinderii Uniunii Europene poate fi întârziat, dar nu oprit, pentru că dorința naturală a popoarelor cu rădăcini iudeo-creștine este aceea de a fi împreună cu „rudele” lor, care trăiesc fie pe colinele Ierusalimului, fie pe colinele Constantinopolului, fie pe colinele Romei.

De aceea, termin spunând că sunt pentru extinderea Uniunii Europene, în măsura în care binele comun al rădăcinilor iudeo-creștine susține la nivelul relațiilor dintre popoare iubirea de sine și de aproapele.

Note

- 1 Mircea Eliade, *Jurnal I*, Humanitas, București 1993, 513.
- 2 Eliade, *Jurnal I*, 493-494.
- 3 Ioan Paul al II-lea, *Cuvânt la sosirea în România*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 23.
- 4 Pentru Ioan Paul al II-lea, „Europa nouă” înseamnă Europa fără zidul Berlinului.
- 5 Ioan Paul al II-lea, *Audiența generală*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 10.
- 6 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Cuvânt la Catedrala Patriarhală*, *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 27-28.
- 7 Ioan Paul al II-lea, *Audiența generală*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 9.
- 8 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Omilia la Liturghia greco-catolică*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 59.
- 9 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la întâlnirea cu membrii episcopatului catolic*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 39-40.
- 10 Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Sfântul Sinod*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 77.
- 11 Patriarhul Teoctist, *Cuvântul la Liturghia catolică în Parcul Izvor*, *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 103.
- 12 Vezi *Ibidem*, 105.
- 13 Patriarhul Teoctist, *Cuvântul la Sfântul Sinod*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 71.
- 14 Patriarhul Teoctist, *Cuvântul la plecarea Papei*

Ioan Paul al II-lea din România, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 111-112.

15 Emil Constantinescu, *Cuvântul la sosirea Papei Ioan Paul al II-lea*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 12.

16 Emil Constantinescu, *Cuvântul la plecarea Papei Ioan Paul al II-lea*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 109.

17 Vezi Johnathan Evans / Chris Baronavski, „How do European countries differ in religious commitment? Use our interactive map to find out”, 5 december 2018, in <https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/>

18 Vezi Emil Constantinescu, *Discursul la Palatul Cotroceni*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 39-40.

19 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Palatul Cotroceni*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 49.

20 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Sfântul Sinod*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 77.

21 Vezi Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Sfântul Sinod*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 72-73.

22 Ioan Paul al II-lea, *Audiența generală*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 10.

23 Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Palatul Cotroceni*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 47.

24 Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul către membrii episcopatului catolic*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 35.

25 Ioan Paul al II-lea, *Cuvântul la Palatul Cotroceni*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 49.

26 Patriarhul Teoctist, *Cuvântul la plecarea Papei Ioan Paul al II-lea din România*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 111-112.

27 Emil Constantinescu, *Cuvântul la plecarea Papei Ioan Paul al II-lea*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 109.

28 *Ibidem*.

29 Ioan Paul al II-lea, *Omilia la Liturghia greco-catolică*, în *Papa Ioan Paul al II-lea binecuvântează România*, ARCB, București 1999, 61.